

Albina Noskowa

Nacjonaliści ukraińscy lat czterdziestych XX w. : o co i przeciw komu walczyli? Dlaczego ponieśli porażkę? : na podstawie nowego rosyjskiego wydania dokumentów

Pamięć i Sprawiedliwość 12/2 (22), 301-312

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RECENZJE

Nacjoniści ukraińscy lat czterdziestych XX w. O co i przeciw komu walczyli? Dlaczego ponieśli porażkę? (Na podstawie nowego rosyjskiego wydania dokumentów)

Końcowa faza wojny w Europie i pierwsze lata powojenne to czas wzmożonego, masowego ruchu antykomunistycznego i antysowieckiego w Europie Wschodniej. Na ziemiach przedwojennego państwa polskiego toczył się proces zorganizowanej transformacji walki zbrojnej Polaków z okupacją hitlerowską w ruch politycznie skierowany przeciwko ZSRR i jakimkolwiek zaangażowaniu polskich komunistów we władzę powojenną. Natomiast masowy ukraiński ruch narodowy, początkowo o charakterze proniemieckim, któremu przyświecała idea walki o niepodległość narodową „Zjednoczonej Ukrainy”, rozwijał się w sposób bardziej złożony i niejednoznaczny. Historii tego ruchu w latach 1939–1945, mających kluczowe znaczenie dla ukraińskich nacjonalistów, został poświęcony po raz pierwszy opublikowany w Rosji ważny zbiór dokumentów¹. Jest to wynik wysiłków wykwalifikowanego zespołu historyków i archiwistów. Dokumenty zawierają odpowiedzi na wiele pytań będących przedmiotem dyskusji wokół tej historii. Sekwencja zdarzeń przedstawionych w dokumentach i załącznikach oraz w komentarzach naukowych do wydania obejmuje długi okres – od powstania po I wojnie światowej na emigracji ukraińskich organizacji nacjonalistycznych (sięgających swoimi wpływami do południowo-wschodniej części przedwojennej Polski, później do USRR) aż do początku lat pięćdziesiątych XX w., gdy ruch został stłumiony przez sowieckie i polskie służby specjalne.

Zbiór opublikowanych dokumentów przedstawia z wielu perspektyw (ukraińskiej, radzieckiej, niemieckiej i częściowo polskiej) polityczną i zbrojną walkę o „Zjednoczoną Ukrainę”. Ukraińscy nacjoniści prowadzili ją w czasie wojny głównie na ziemiach okupowanych przez hitlerowców, które zostały włączone do ZSRR jesienią 1939 r. Walce tej towarzyszył terror wobec wszystkich przedstawicieli i zwolenników władzy radzieckiej, a także żydowskiej i polskiej ludności Zachodniej Ukrainy.

Autorzy dwutomowej pracy przyjęli chronologiczny układ dokumentów, aby zbudować i przekazać badaczom spójny, wcześniej nie w pełni znany im przebieg

¹ *Ukraińskie nacjonalistyczne organizacje w годы Wtoroj mirowoj wojny*, t. 1: 1939–1943; t. 2: 1944–1945, red. A.N. Artizow i inni, wstęp J.J. Borisonok, Moskwa 2012.

historii ukraińskiego nacjonalizmu. Całkowicie uzasadniona jest organizacja materiału dokumentalnego w trzech rozdziałach, których granicami są bezsporne daty – 1 września 1939 r., 22 czerwca 1941 r. i koniec 1943 r., gdy Armia Czerwona zdobyła przedwojenną granicę sowiecko-polską. Oczekiwano wyzwolenia tych regionów ZSRR, gdzie stacjonowały siły ukraińskich nacjonalistów (OUN) i oddziały zbrojne Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA). Tutaj miały miejsce decydujące starcia tych sił z Armią Czerwoną i władzą sowiecką. Lata 1944–1945, co jest uzasadnione, zostały ujęte w drugim, bardzo obszernym tomie publikacji.

Cezurą końcową głównego bloku dokumentów jest grudzień 1945 r. Specjaliści wiedzą, że historia walki ukraińskich nacjonalistów o oderwanie od ZSRR i Polski terenów zamieszkałych przez Ukraińców na tym się nie kończy. Ale właśnie na ten rok, jak wynika z opublikowanych materiałów – w tym okresowych i zbiorczych danych statystycznych – przypada apogeum walki, stłumienie zbrojnego oporu, zniszczenie tajnych struktur ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego. Materiały dowodzą, że już w latach 1944–1945, po wypędzeniu Niemców z terytorium USRR, los podziemia był przesądzony. Potwierdza to zasadność górnej daty granicznej – 1945 – przyjętej przez nową rosyjską publikację dokumentalną.

Załącznikami do głównego zbioru dokumentów dwutomowej publikacji są różne materiały pochodzące z okresu późniejszego. Przeważają protokoły z przesłuchań i sprawozdania statystyczne współpracowników wyższego szczebla NKWD, będące bezpośrednio związane z określonym wątkiem publikacji. Gwarantuje to miarodajność doboru dokumentów i ich kompletność.

Do dyspozycji naukowców z wielu dziedzin pozostaje więc pokaźny zbiór 506 dokumentów zdeponowanych w 15 archiwach: 7 z nich to federalne i resortowe archiwa Rosji, 8 – archiwa Ukrainy, Białorusi, Niemiec i Polski. Cztery na pięć materiałów zbioru nie były wcześniej publikowane. Wiele z nich było jeszcze do niedawna w Rosji tajnych. Wszystkie dokumenty są opublikowane na podstawie źródeł archiwalnych. Większość z nich to oryginały lub uwierzytelnione odpisy, co świadczy o randze dokumentu. Autorzy publikacji wykazują duże umiejętności archeograficzne, a wyraża się to na przykład w doborze tytułu dokumentu i opracowaniu jego archiwalnej legendy. W przypadku powtórnej publikacji zostało wskazane źródło archiwalne i pełna nazwa pierwszej publikacji.

Pod względem pochodzenia są to dokumenty różnych szczebli władzy wykonawczej, głównie radzieckiej i niemieckiej, i wielu jej służb bezpieczeństwa; pod względem rodzaju – wskazówki z terenu, liczne notatki wyjaśniające, sprawozdania, instrukcje, korespondencja, raporty o wykonanych zadaniach. Znaczna część dokumentów o charakterze podsumowująco-informacyjnym jest skierowana do wyższych władz cywilnych i wojskowych. Jeśli chodzi o status ich autorów w systemie władzy, „wielonarodowość” materiałów, wiarygodność i ich znaczenie, nowe rosyjskie wydanie nie ma sobie równych wśród dostępnych publikacji, zwłaszcza na Ukrainie. Szczególną uwagę należy zwrócić na fakt, że po raz pierwszy środowisko naukowe w Rosji otrzymało tak duży zbiór dokumentów, wydanych przez zwierzchników i działaczy OUN i dowództwo UPA, a także instrukcji z centrum oraz korespondencji i informacji przesyłanych do centrum z terenu.

Przed wojną wielu przywódców ukraińskiego ruchu przebywało na emigracji, głównie w Niemczech i w Polsce. W czasie wojny zamieszkiwali oni przede wszystkim na ziemiach polskich i radzieckich. Część z nich została aresztowana

przez hitlerowców i była długo więziona w obozach koncentracyjnych. Dokumenty wchodzące w skład zbioru ujawniają przyczyny ich aresztowania latem i jesienią 1941 r. oraz wyzwolenia przez niemieckiego „sojusznika” w 1944 r.

Niewątpliwie historia ruchu ukraińskiego, podobnie jak wiele innych trudnych wątków sowieckiej przeszłości, wcześniej niewygodnych dla ideologicznie zaangażowanych badaczy i wydawców, zostały już przywrócone społecznej i historiograficznej pamięci. Niemniej w masowej świadomości współczesnych obywateli zarówno Rosji, jak i Ukrainy znajomość tego tematu nie jest w pełni ugruntowana na wiedzy historycznej. Wśród wielu byłych obywateli radzieckich jest silnie zakorzeniony negatywny pogląd na temat Ukraińców zaangażowanych w walkę o własne państwo, która okazała się daremna i pochłonęła setki tysięcy ofiar. Nie mniej jest tych, którzy pozytywnie oceniają działania na rzecz „Zjednoczonej Ukrainy” jako ruchu narodowowyzwoleńczego, ruchu na rzecz prawa narodów do istnienia i samostanowienia, i heroizują tych, którzy uczestniczyli w walce. Taka polaryzacja postaw i ocen nie sprzyja wewnętrznej stabilizacji w kraju i rozwojowi stosunków z innymi państwami, lecz nacjonalistycznym manifestacjom i koniunkturalnemu wykorzystywaniu historii ruchu ukraińskiego w celach politycznych zarówno na Ukrainie, jak i w Rosji.

Tymczasem wielkie wydarzenia historyczne, a szczególnie działania na rzecz niepodległości państwa, różnorodne i niekiedy sprzeczne w swoich przejawach, niełatwo poddają się jednoznacznym ocenom. Tylko znajomość faktów i ich obiektywna analiza dokonywana przez naukowców mogą dać pożądany rezultat społeczny: ograniczyć upolitycznienie nauki historycznej i masowych przedstawień przeszłości. Dlatego tak ważną rolę w dochodzeniu do prawdy, co jest oczywiste, odgrywają dokumenty.

Historia ukraińskiego ruchu narodowego pierwszej połowy XX w. to dzisiaj jeden z najbardziej palących problemów naukowych na Ukrainie, zarówno z punktu widzenia społecznego, jak i politycznego. Trzeba oddać hołd naszym kolegom. Mimo że ukraińscy historycy nie osiągnęli naukowego konsensusu w ocenach ruchu, zrobili wiele, by wypracować obiektywne podejście, porzucić jednostronne w czasach sowieckich oceny tak złożonego tematu i wyjaśnić istotę ruchu. Opracowano setki źródeł dokumentalnych, opublikowano wspomnienia, zainicjowano współpracę historyków i archiwistów, wydano książki i artykuły specjalistów, toczą się publiczne dyskusje. Znaczenie tematu na Ukrainie jest jasne – historia OUN-UPA, walka o narodową ideę to istotne czynniki określające społeczno-polityczne postawy obywateli Ukrainy, które wpływają na podziały w społeczeństwie ukraińskim.

Z dokumentów i materiałów badaczy ukraińskich korzystali autorzy rosyjskiego zbioru dokumentów, przygotowując komentarze naukowe i 512 biograficznych not politycznych i państwowych działaczy licznych krajów i wielu uczestników ruchu. Do dwutomowej pracy historyków i archiwistów Rosji włączono 120 dokumentów z narodowych archiwów Ukrainy, opublikowanych przez ukraińskich kolegów lub jeszcze niewydawanych.

Dla współczesnej nauki historii działań ukraińskiego ruchu narodowego na rzecz „Zjednoczonej Ukrainy” nie jest nowy. Rosyjska historiografia poświęcona tym zagadnieniom w odróżnieniu od ukraińskiej nie jest jednak tak bogata. W Rosji powstaje specjalny kierunek badań tego ruchu. Przedstawiany

jest w oddzielnych monografiach i artykułach, w ogólnych opracowaniach z zakresu II wojny światowej, w pracach o szerokim planie tematycznym i chronologicznym².

Taka sytuacja w dużej mierze wiąże się z koniecznością udokumentowania tematu. Przy całym bogactwie wprowadzonych już do naukowych badań dokumentów z czasów radzieckich z federalnych i resortowych archiwów Rosji, odtajnionych głównie w latach dziewięćdziesiątych, historia podziemia ukraińskiego występuje w nich tylko jako jeden z tematów narodowych – obok polskiego, białoruskiego i litewskiego podziemia antysowieckiego, które w Związku Radzieckim i Polsce istniało prawie do połowy lat pięćdziesiątych³.

Najważniejszym problemem rzutującym na wyniki badań prowadzonych w Rosji nad historią powstania ukraińskiego ruchu walczącego o własną państwowość, jego ewolucją i upadkiem jest ograniczony dostęp naukowców do dokumentów wydanych przez przywódców i ideologów ruchu, jak również do niedawna tajnych dokumentów przywódców radzieckich. Niestety, nie zawsze nasi historycy zwracają się do polskich i niemieckich źródeł czy sięgają do literatury przedmiotu. Na zmianę takiego stanu rzeczy w dużym stopniu wpływa publikacja dwutomowego zbioru dokumentów *Ukraińskie organizacje nacjonalistyczne w czasie II wojny światowej*, którego autorzy dzięki ich pracy wypełnili wiele luk w tej historii.

Z oryginalnych dokumentów ruchu wynika, że jego dowództwo kierowało się strategicznymi celami antyradzieckimi i antypolskimi. Chodziło o oderwanie od Polski i Związku Radzieckiego wszystkich, jak uważali ukraińscy nacjonaści, etnicznie ukraińskich terytoriów, których ludność była w rzeczywistości wielonarodowa⁴. Na tych ziemiach, a także na Rusi Podkarpackiej⁵, należącej do czerwca

² Zob. np.: A. Gogun, *Mieżdu Gitlerom i Stalinyem. Ukrainskije powstancy*, SPb. 2004; J.J. Borisonok, *Fienomien sowietskoj ukrainizaciji. 1920–1930-je gody*, Moskwa 2006; *Zabytyj ghenocyd: „Wołyńska rzeźnia” 1943–1944 gg.*, oprac. A. Diukow, Moskwa 2008; A. Diukow, *Wtorostiepiennyj wrag: OUN, UPA i rieszenije „jewriejskogo woprosa”*, Moskwa 2008; T.W. Wołokitina, G.P. Muraszko, A.F. Noskowa, *Moskwa i Wostocznaja Jewropa. Włast’ i cerkow’ w pieriod obszczestwiennych transformacij 40–50-ch godow XX wieka. Oczerki istorii*, rozdz. II, Moskwa 2008; *Polsza w XX wiekie. Oczerki političeskoj istorii*, rozdz. III–IV i n., Moskwa 2012.

³ Do dnia dzisiejszego wydano wiele takich zbiorów dokumentów, zob. np.: *Iz Warszawy. Moskwa, Towariszczu Bierija... Dokumenty NKWD SSSR o polskom podpolje. 1944–1945 gg.*, Moskwa–Nowosibirsk 2001; *Polskoje podpolje na tierritorii Zapadnoj Ukrainy i Zapadnoj Bielorusii. 1939–1941 gg.*, Warszawa–Moskwa 2001; *Istoriija stalinskogo GUŁAGA. Koniec 20-ch – pierwaja polowina 50-ch godow*, t. 5: *Spiecpieriesielency w SSSR. MWD SSSR w bor’bie s banditizmom i woorużonnym nacyonalnym podpoljem na Zapadnoj Ukrainie, w Zapadnoj Bielorusii i Pribaltikie (1939–1956)*, Moskwa 2008; *Teiorija i praktika zapadnoukraińskogo nacyonalizma w dokumientach NKWD, MWD i MGB SSSR*, Moskwa 2010.

⁴ Ukraińcy w Polsce i Rusini w Czechosłowacji byli – jak wiadomo – uważani za mniejszość narodową, w Związku Radzieckim mieli status „wewnętrzny” obywatela, byli obywatelami ZSRR i mieszkańcami USSR.

⁵ W literaturze naukowej i publicystyce, a także w dokumentach oficjalnych i nieoficjalnych są używane różne nazwy tego terytorium: Ruś Przykarpacka, Ruś Karpacka, Ruś Węgierska, Karpato-Ukraina, Ukraina Karpacka, Ukraina Podkarpacka, Ukraina Zakarpacka, Podkarpacie, Przykarpacie, Zakarpacie. W tym artykule jest stosowany termin Ruś Podkarpacka, ponieważ obszar ten został tak nazwany w konstytucji Czechosłowacji. Fakt ten został uwzględniony w pierwszym radziecko-czechosłowackim traktacie z 29 czerwca 1945 r.: „Ukraina Zakarpacka (w Konstytucji Czechosłowackiej nazwana Rusią Podkarpacką) [...] na podstawie przyjaznego porozumienia [...]”

1945 r. Czechosłowacji, miało powstać niepodległe państwo Ukraińców, gdzie rządzącym narodem byłiby Ukraińcy. Terytorium przedwojennej Polski było wykorzystywane jako baza do prowadzenia tej walki. Tutaj w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. działała sieć organizacji OUN i wielu z 5,5 mln „polskich” Ukraińców aktywnie wspierało jej idee⁶. Przywódcy ZSRR, gdzie dziesiątki milionów obywateli były Ukraińcami, atak nacjonalistów ukraińskich na integralność terytorium państwa z zewnątrz, z sąsiedniej Polski, potraktowali bardzo poważnie. Oba kraje więc, wrogo nastawione zarówno do siebie nawzajem, jak i do ukraińskiego ruchu narodowo-separatystycznego, były zainteresowane jego zwalczaniem.

Włączenie jesienią 1939 r. w skład ZSRR południowo-wschodnich wielonarodowych ziem Polski zmieniło problem ukraiński w wewnętrzny problem ZSRR, wyjątkowo trudny i niebezpieczny dla integralności państwa i rządów sowieckich na ziemiach ukraińskich. Publikowane, zwykle po raz pierwszy, radzieckie dokumenty dotyczące sytuacji na Ukrainie Zachodniej od września 1939 r. do czerwca 1941 r. są dla rosyjskich badaczy szczególnie ważne.

W specjalnych notatkach wyższych urzędników NKWD ZSRR i USRR Wsiewołoda Mierkułowa i Iwana Sierowa, kierowanych do Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych Ławrientija Berii, który informował o ich treści ściśle kierownictwo państwa – Stalina, Wiaczesława Mołotowa, Klimenta Woroszyłowa i innych, były ujawniane fakty działań zbrojnych i „przejawów antyradzieckich”, które miały miejsce w obwodach tarnopolskim, lwowskim i wołyńskim. Dzięki temu Moskwa miała informacje na temat nacjonalistycznych nastrojów „nowej” wielomilionowej ludności ukraińskiej. Idea „Zjednoczonej Ukrainy” zyskała wielu sympatyków i członków, wystarczająco szybko konsolidujących się zwłaszcza w szeregach OUN. Struktura organizacyjna i rola OUN stały się dobrze znane przywódcom sowieckim jako główne ogniwo całego ukraińskiego ruchu narodowego. Wiele dokumentów ze zbioru to wytyczne przywódców OUN, instrukcje i wskazówki, informacje o personelu, sprawozdania z wykonania zadań i sytuacji w terenie. Poświadczają one aktywność w latach 1939–1941 podziemnej organizacyjnej sieci OUN, masowe wsparcie OUN przez większość ukraińskiej ludności zamieszkującej obecnie zachodnie tereny USRR, rozprzestrzenienie jej wpływów na wschodnie tereny Ukrainy. Dokumenty potwierdzają liczne nieznanne dotąd fakty dotyczące przygotowywania w tym okresie lokalnych zbrojnych powstań i prób wprowadzenia władzy OUN w wielu miastach Zachodniej Ukrainy terroru skierowanego przeciwko przedstawicielom i zwolennikom władzy sowieckiej.

jest włączona do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej” (*Dokumenty i materiały po historii sowietycko-czechosłowackich odnoszenij*, t. 5, Moskwa 1988, s. 78.).

⁶ Znaczącą rolę w transformacji ludności ukraińskiej z południowo-wschodnich województw II Republiki w masową bazę dla OUN odegrała polityka władz sprzyjających społecznej i ekonomicznej niesprawiedliwości, przymusowi wyznaniowemu i uciskowi narodowemu Ukraińców, będących obywatelami Polski. W czasie wojny polski rząd, kierując się zasadą integralności terytorialnej kraju, uparcie, ale bezskutecznie bronił zachowania stałego siedliska separatyzmu w kraju. Dla ZSRR do jesieni 1939 r. nacjonalizm ukraiński był jednym z niebezpiecznych czynników polityki zewnętrznej. Władze w Moskwie starały się zneutralizować jego wpływ na Ukraińców przy pomocy NKWD, które przeprowadzało akty terrorystyczne poza granicami kraju. Tak w 1938 r. został zabity założyciel OUN Jewhen Konowalec.

Dokumenty odtwarzają stan skrajnego narodowo-politycznego napięcia na Ukrainie Zachodniej, naznaczonego walką narodowo-klasową. Tutaj antykomunizm jako postulat ideologiczny ukraińskich nacjonalistów stał się politycznym wyznacznikiem celów stawianych przez przywódców OUN, przekształcając się w walkę przeciw władzy sowieckiej i eksterminację jej zwolenników wśród Ukraińców, Polaków, Żydów oraz rosyjskich mieszkańców regionu. Taka sytuacja byłaby nie do przyjęcia dla jakiegokolwiek innej władzy. Nie tolerowała jej i partyjna władza ZSRR, co wynika z opublikowanych danych dotyczących działań NKWD przeciwko wrogiemu narodowo-politycznemu ruchowi na rzecz „Zjednoczonej Ukrainy” i tłumienia siłą prób zbrojnego oporu lub obalenia władzy miejscowej.

Opublikowane dokumenty nacjonalistów ukraińskich sugerują, że integralną cechą nastroju uczestników ruchu był połączony z antysowiezmem antysemityzm. Silnie rozprzestrzeniony na tych ziemiach zwykły antysemityzm posłużył do rozwiązywania problemów politycznych. Mordowanie ludności żydowskiej przez ukraińskich nacjonalistów w Zachodniej Ukrainie w pokojowych warunkach w latach 1939–1941 było motywowane walką przeciw wprowadzaniu systemu sowieckiego. Przytoczmy fragment dokumentu z 23 czerwca 1941 r., który został skierowany przez jednego z przywódców OUN do Hitlera: „OUN, która prowadzi naród ukraiński w jego rewolucyjnej walce o utworzenie państwa ukraińskiego, pełna głębokiej wiary, że obecna kampania wojskowa przeciwko Moskwie powstrzyma szkodliwy żydowsko-bolszewicki wpływ na Europę i wreszcie rozbije rosyjski imperializm”⁷.

Liczne dokumenty zbioru, w tym nowe, świadczą o aktywnej roli różnych ukraińskich jednostek wojskowych (Dywizja SS „Galizien”, policja, siły zbrojne OUN-UPA) w eliminacji Żydów, obywateli radzieckich i polskich, złapanych na okupowanych terytoriach. Te fakty naznaczyły ukraiński ruch narodowy brunatnym piętnem.

W zbiorze zostało opublikowanych wiele oryginalnych dokumentów, które burzą wcześniejsze postrzeganie ruchu ukraińskich nacjonalistów jako spójnego organizacyjnie i monolitycznego. Potwierdzają się wewnętrzne sprzeczności w centralnym kierownictwie OUN, bardziej niż do ideologicznych rozbieżności podobne do walki o przywództwo w ruchu, różnice w zakresie form i zakresu współpracy z Niemcami. Z dokumentów wynika, że ruch był kruchy, rozpadał się na wiele organizacji, ośrodków, prądów i grup w działalności politycznej, skoncentrowanych na różnych technikach w zależności od stopnia radykalizmu metod rozwiązania kwestii ukraińskiej. Niemniej dokumenty wskazują, że przy faktycznej organizacyjno-politycznej decentralizacji ruchu panowała wielka solidarność jej członków wokół wspólnej idei narodowej, co gwarantowało masowy charakter walki o samodzielne państwo ukraińskie.

Zwróćmy uwagę na opublikowane po raz pierwszy w Rosji memorandum Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów, skierowane do Hitlera 23 czerwca 1941 r., i memorandum OUN (Stepana Bandery) z 14 sierpnia 1941 r. o warunkach współpracy z Niemcami. Oba dokumenty odzwierciedlały jednomyślne próby różnych grup w OUN proklamacji utworzenia państwa ukraińskiego w „korzystnym”, jak wierzono, czasie wkroczenia hitlerowców do Lwowa.

⁷ *Ukrainskije nacyonalistyczeskije organizacii...*, t. 1, s. 320.

W rzeczywistości jednak okazało się, że masowe wsparcie narodu nie wystarczy do ustanowienia państwa ukraińskiego. Wymagało to zgody Berlina, której nie wydano, i „rząd państwa ukraińskiego” został rozwiązany przez Niemców. Była to druga po wysiłkach w latach 1917–1920, nie licząc powstania rządu Augustyna Wołoszyna wiosną 1939 r. na Rusi Podkarpackiej, nieudana próba stworzenia państwa dla Ukraińców. Pokazała ona, że przejście terytorium kraju w celu urzeczywistnienia idei państwa narodowego jest możliwe nie tylko w stabilnej sytuacji wewnętrznej, ale także w odpowiednich okolicznościach międzynarodowych, z pomocą niezawodnych sojuszników lub przy braku silnych przeciwników.

Na podstawie dokumentów ze zbioru można dokładnie prześledzić proces stopniowej koncentracji władzy w ruchu w rękach przywódców OUN, a dokładniej – przedstawicieli jej radykalno-rewolucyjnego skrzydła kierowanego przez Stepana Bandereę. Jako jeden z założycieli OUN Bandera w czasie wojny stał się symbolem całego ruchu ukraińskich nacjonalistów. Jego zwolennicy w OUN mieli największy wpływ na ludność ukraińską w regionach zachodnich, przenikali na wschodnie tereny USRR i stopniowo przejmowali kontrolę nad utworzonymi na przełomie lat 1942 i 1943 siłami zbrojnymi ruchu – Ukraińską Armią Powstańczą (UPA). Narodowa idea przyciągała do UPA dziesiątki tysięcy Ukraińców.

Naukowcy znajdują w nowej publikacji wystarczająco wiarygodne i porównywalne dane na temat liczby oddziałów i ogólnej liczebności UPA, w tym na temat „wojny przeciw Polakom” w latach 1943–1944, znanej jako rzeź wołyńska. Udokumentowany jest fakt, że w tych latach UPA rozpoczęła wielki terror zwłaszcza wobec Polaków, a także Żydów i sowieckich obywateli wielu narodowości, wywołując „wojnę wszystkich przeciwko wszystkim” na ziemiach ukraińskich i polskich⁸. Przemocą i rozlewem krwi cywilów, dziesiątków tysięcy polskich chłopów, mieszkańców małych miast i ukraińskich uczestników tej walki o terytorium kierownictwo OUN i dowództwo UPA bezskutecznie próbowały wprowadzić narodową ideę w życie w zupełnie nieodpowiednich do tego warunkach.

Dokumenty dobitnie świadczą o głębokim trwaniu idei „Zjednoczonej Ukrainy” przez wiele pokoleń narodu ukraińskiego. Jednym z dowodów trwałości narodowego wsparcia są informacje np. z 1940 r. o tym, jak NKWD czterokrotnie aresztowało całe kierownictwo OUN na zachodniej Ukrainie, które natychmiast i całkowicie się odradzało. Innym przykładem tego niemalejącego poparcia są wydarzenia z lat 1944–1945, czas największego zniszczenia przez wojska NKWD oddziałów zbrojnych UPA na terenach polskich i sowieckich (możliwe było wtedy przenikanie przez granicę). Pokonane oddziały regularnie były uzupełniane o nowych żołnierzy idei, co nadawało walce charakter nieprzerwanego i nigdy niekończącego się procesu, który zatrzymać mogłaby masowa śmierć jego uczestników i rosnące zmęczenie ludności ciągłym życiem w warunkach wojny, co w końcu się stało – była to się jedna z przyczyn wygaśnięcia ruchu.

⁸ Na terenie Wołynia, Galicji i Polesia toczyła się prawdziwa wojna partyzancka. Tu działały nie tylko OUN-UPA, ale także polskie oddziały różnej orientacji politycznej, radzieckie oddziały partyzanckie, przybywające ze wschodnich rejonów USRR, wielonarodowe prosowieckie oddziały Polaków i Ukraińców, a także żołnierzy radzieckich, którzy uciekli z niewoli i zaciągali się do różnych jednostek. Historia tego konfliktu jest złożona i wymaga odrębnego studium.

Liczne niemieckie dokumenty opublikowane w nowym wydaniu są potwierdzeniem opinii naukowców o tym, że przywódcy nazistowskich Niemiec widzieli w ukraińskich nacjonalistach swoich czasowych i nierównoprawnych partnerów, strategiczne cele stron bowiem nie były zgodne. Hitler, dla którego Ukraina była źródłem surowców i siły roboczej, nie zamierzał nikomu jej odstąpić i utworzenie państwa ukraińskiego nie leżało ani w jego planach bieżących, ani długoterminowych. W zbiorze przedstawiono wiele materiałów, które uzupełniają znane informacje na temat krótkiej działalności i losów ukraińskiego rządu kierowanego przez Augustyna Wołoszyna. Nowe dokumenty potwierdzają, że ukraińscy nacjonalisci, których wielu przybyło wtedy z Polski, wypędzali czeską administrację, obsadzając siebie na nowych stanowiskach, i że siły zbrojne OUN stawily silny opór wojskom węgierskim wkraczającym na ziemie czechosłowackiej Rusi Podkarpackiej. Ale próba ukraińskich nacjonalistów ustanowienia swojego państwa została utracona decyzją Hitlera o przekazaniu Węgom terytorium Rusinów.

Aktualizacji uległa baza dokumentalna i historia utworzenia ukraińskiego rządu we Lwowie latem 1941 r., gdzie ogłoszono Akt Przywrócenia Państwa Ukraińskiego, oświadczając, że „na zachodnich ziemiach Ukrainy tworzy się władza ukraińska podlegająca ukraińskiemu rządowi narodowemu, który zostanie ustanowiony w stolicy Ukrainy, w Kijowie, zgodnie z wolą narodu ukraińskiego”⁹. Chociaż oba fakty są znane rosyjskim historykom, po raz pierwszy otrzymali oni dużą liczbę niepublikowanych w Rosji oryginalnych ukraińskich dokumentów i materiałów pochodzenia niemieckiego, które ujawniają niewielkie możliwości ukraińskich nacjonalistów i rzeczywiste intencje hitlerowców.

W odpowiedzi na działania Ukraińców naziści zadali druzgocący cios radykalnemu, choć nie antyniemieckiemu prądowi w OUN. Z dokumentów ze zbioru wynika, że na skutek aresztowania setek aktywnych zwolenników Bandery niemieccy przywódcy wykluczyli prawdopodobieństwo przekształcenia OUN w samodzielną siłę polityczną, niedostatecznie kontrolowaną przez Berlin. Na wolności pozostawały nie tak niepokojące wtedy dla Niemców postaci polityczne – Andrij Melnyk i Taras Bulba-Borowec. Ten ostatni został aresztowany przez gestapo pod koniec 1943 r.

Materiały znajdujące się w publikacji wskazują, że hitlerowcy stale kontrolowali działania ukraińskich nacjonalistów, manipulując ich zainteresowaniem niemieckim poparciem w walce z władzą z Moskwy. Tak było latem i jesienią 1941 r., gdy ukraińscy nacjonalisci masowo wyeliminowali przedstawicieli i zwolenników władzy radzieckiej, mszcząc się za aresztowania i wysiedlenia „obcych klasowo” Ukraińców, prowadzane w Zachodniej Ukrainie od jesieni 1939 r. W ten sposób niejako za hitlerowców wykonywali brudną robotę. Liczne dokumenty potwierdzają, że w czasie wojny hitlerowcy aktywnie wykorzystali członków OUN-UPA w wywiadowczych celach antysowieckich, powierzyli im najbrutalniejsze karne operacje, zabijanie ludności żydowskiej, obywateli sowieckich i partyzantów, skłócali Ukraińców i Polaków. Jesienią 1944 r., gdy wzrosła potrzeba mobilizacji ukraińskich nacjonalistów do ostrej walki z wojskami radzieckimi i wspierania we wszelkich formach Wehrmachtu i Abwehry, z obozów zostali zwolnieni przywódcy OUN: Stepan Bandera, Taras Bulba-Borowec, Jarosław Stečko oraz inni

⁹ *Ukraińskie nacjonalistyczne organizacje...*, t. 1, s. 340–341.

znani funkcjonariusze i aktywiści UPA. Zrobiono to w celu zintensyfikowania działań zbrojnych ukraińskich nacjonalistów na tyłach Armii Czerwonej i na wyzwolonych terenach ZSRR oraz Polski, a także aby podtrzymać nadzieję Ukraińców na osiągnięcie celu.

Opublikowane po raz pierwszy szczegółowe dane, materiały informacyjne, notatki analityczne, raporty operacyjne pozwalają stwierdzić, że przez cały okres wojny radzieckie tajne służby kontrolowały działalność oraz sytuację kierownictwa OUN. Kontrolowały ukraiński ruch na terenie ZSRR, dysponowały informacjami o nim w Niemczech, w okupowanej Polsce, na ziemiach czeskich, na Słowacji i w wielu innych krajach. Na podstawie tych dokumentów oraz w miarę wypędzenia faszystów w Moskwie powstawała opinia na temat wzrostu ukraińskiego zagrożenia dla integralności terytorialnej państwa sowieckiego i przywrócenia władzy po wyzwoleniu Ukrainy.

Włączone do zbioru protokoły z powojennych przesłuchań osób bliskich kierownictwu OUN i dowództwu UPA, to jest Stepana Bandery, Andrija Melnyka, Mykoły Łebedzia, Jarosława Stečki, Romana Szuchewycza i innych, zawierają informacje o zmianach w 1944 r. i na początku 1945 r. w taktyce i zamiarach dokonania reorientacji polityki zagranicznej OUN. Potwierdzają one, że podtrzymując kontakty z Niemcami, a czasem zrywając je i dopuszczając walkę zbrojną z nimi, przywódcy ruchu na wiele sposobów rozważali perspektywę współpracy z Niemcami, którą w sumie oceniali negatywnie. Podejmowali pewne kroki w celu zdobycia powiązań OUN-UPA z Brytyjczykami i Amerykanami, licząc na wspieranie ich antysowieckiej postawy, co w tym czasie nie było możliwe. Ukraińscy nacjonałiści brali też pod uwagę antysowieckie siły Rumunii, Węgier, Polski, Jugosławii i innych krajów i stawiali na tworzenie „Frontu narodów zniewolonych przez Moskwę”. Na kartach wielu dokumentów zebrano informacje o nawiązywaniu kontaktów oraz ustanawianiu organizacyjnych ośrodków OUN nie tylko w wielu krajach europejskich, lecz także w Ameryce Północnej i Południowej, gdzie w latach dwudziestych i trzydziestych osiedlali się Ukraińcy – imigranci ekonomiczni. Mimo że nie miało to wpływu na przyszłość OUN-UPA w ZSRR i w Polsce, pragnienie stworzenia centrum politycznego i perspektywy walki o przyszłość tych, którzy przebywali na terytorium ZSRR, było starannie odnotowywane w Moskwie jako intencja działań tych, którzy już opuścili Związek Radziecki.

Należy też wspomnieć o zaprezentowanych w zbiorze najważniejszych dokumentach o sowieckiej inicjatywie nawiązania kontaktów z nacjonalistami ukraińskimi we wrześniu 1942 r. i krótkoterminowej „wymianie poglądów” w lutym i maju 1945 r. Według opublikowanego materiału otrzymanego głównie podczas przesłuchań Wasyla N. Czyżewskiego („Djaczuka”), który w 1945 r. był łącznikiem między Banderą a Romanem Szuchewyczem – dowódcą UPA na terytorium sowieckim – trudno jest w pełni zrekonstruować treść rozmów, zadania i uprawnienia przedstawiciela strony radzieckiej. Możemy jednak założyć, że Kijów i Moskwa były zainteresowane każdym sposobem zrujnowania kierownictwa OUN-UPA na zachodniej Ukrainie przez polityczne przywództwo całego ruchu. Strona sowiecka chciała powstrzymać rozlew krwi, w tym bratobójczą wojnę, więc przedstawiciel Kijowa oferował dobrowolne zaprzestanie zbrojnego oporu oddziałów UPA wobec radzieckiej władzy, obiecując amnestię tym, którzy złożyą

broń. Jest oczywiste, że nie mogło być mowy o ustąpieniu przez Moskwę nawet z małego skrawka terytorium: kraj wyszedł z wojny zwycięsko i pretendował do udziału w korzystnej dla siebie geopolitycznej odbudowie Europy po wojnie.

Przedstawiciele ukraińskiego podziemia wojskowo-politycznego domagali się oddzielenia Ukrainy od ZSRR i, co jest bardzo symptomatyczne, zobowiązali się do zachowania w przyszłym państwie ukraińskim wszystkich społecznych, kulturowych i narodowych transformacji wprowadzonych przez władze sowieckie. Uczestnicy rozmów wykazali bezkompromisowe stanowisko w głównej kwestii dotyczącej przyszłości Ukrainy, ich żądania były nie do przyjęcia dla Moskwy, zamiary jednych i drugich dotyczące porozumienia się i znalezienia rozwiązania były bardzo wątpliwe. Rozmowy przerwano i nigdy ich nie wznowiono. Podczas przesłuchania 17 maja 1946 r. Dżaczuk-Czyżewski zeznał, że szef sztabu UPA Ołeksandr Hasyn odmówił sugerowanego spotkania z przedstawicielem Kijowa, powołując się na los polskiego generała Leopolda Okulickiego. Ten ostatni w marcu 1945 r. przyjął propozycję spotkania z funkcjonariuszami sowieckiego kontrwywiadu i znalazł się w więzieniu na Łubiance wraz z prawie całym kierownictwem polskiego podziemia¹⁰.

Powszechnie wiadomo, że kierownictwo sowieckie postawiło przed NKWD-NKGB ZSRR i tajnymi służbami USSR zadanie stłumienia siłą OUN-UPA z zastosowaniem różnych metod działania przeciw przywódcom, organizacjom i członkom podziemia zbrojnego. Wyniki tych działań są odzwierciedlone w dwóch tomach niepublikowanych wcześniej dokumentów z archiwów Rosji i Ukrainy. Zawierają one aktualną sprawozdawczość z poszczególnych okresów i podsumowują dane statystyczne z lat 1944–1955/1956, dotyczące liczby przeprowadzonych przez Armię Czerwoną i NKWD operacji wojskowych przeciwko OUN-UPA, w tym dane o ofiarach po obu stronach i liczbie działaczy podziemia, aresztowanych, tych, którzy dostali się do niewoli lub przyznali się do winy. Tak więc w pierwszej połowie 1945 r., według danych NKWD ZSRR, na zachodnich terenach Ukrainy odnotowano 2207 „aktów bandytyzmu” i przeprowadzono 9238 „operacji czekistowsko-wojskowych”. W ich wyniku zginęło 34 210 osób, 46 059 trafiło do niewoli, do zarzucanych win przyznało się 25 868 ukraińskich działaczy podziemia – całkowite straty podziemia w tym czasie wyniosły 106 137 osób. Aresztowano też 5717 „współpracowników bandytów”. Przez cały okres likwidacji ukraińskiego podziemia (1944–1956) w „starciach zbrojnych” z NKWD łącznie zginęło 153 223 uczestników. Spośród nich na lata 1944–1945 przypadło 123 971 osób. Liczba aresztowanych do roku 1956 „w ramach walki z bandyckim podziemiem” wyniosła 103 828 osób, na lata 1944–1945 przypadło 44 350 osób. Spośród tych 76 742 członków OUN-UPA, którzy przyznali się do winy w latach 1944–1955, na lata 1944–1945 przypadło 55 807 osób¹¹.

Dzięki powstaniu omawianej publikacji naukowcy otrzymali rzetelny materiał statystyczny, który może zapobiec częstym spekulacjom na temat liczby ofiar konfliktu w Zachodniej Ukrainie. Jednocześnie materiał potwierdza tragedię tych, którzy walczyli o „Zjednoczoną Ukrainę”, i tych, którzy tłumili ich siłą w imieniu wielonarodowego państwa – ZSRR.

¹⁰ *Polsza w XX wieku...*, s. 529–530.

¹¹ *Ukraińskie nacjonalistyczne organizacje...*, t. 2: 1944–1945, s. 727, 936–942.

Różnorodne materiały, w tym protokoły z przesłuchań, wśród których należy wspomnieć protokół z przesłuchania metropolity Josyfa Slipego, datowany na 1945 r. i późniejsze, są umieszczone w załącznikach do głównej części dokumentów. Odtwarzają one proces zaniku ruchu nacjonalistycznego i stopniowej transformacji sił zbrojnych w oddziały, których członkowie, nie rezygnując z walki o idee narodowe, coraz częściej zajmowali się pospolitymi rabunkami i morderstwami. Taka przemiana nie jest właściwa tylko Ukrainie. Pojawia się nieuchronnie tam, gdzie nastroje większości społeczeństwa, zmęczonego latami życia w warunkach wojny i okupacji, z różnych powodów poszukującego pokojowego życia, które oferuje władza, zaczynają się różnić od nastrojów tych, którzy pozostają w „lesie” i potrzebują wsparcia. Był to jeden z powodów porażki przywódców OUN-UPA w walce o oderwanie Ukrainy od ZSRR.

Należy zauważyć, że właśnie w tym czasie zakończyło się zjednoczenie w ramach USRR ziem zaludnionych przez Ukraińców. I znowu, jak po I wojnie światowej, przywódcy wielkich mocarstw decydowali o losach narodów i określali granice państw, tym razem ignorując problem mniejszości narodowych. Na konferencji w Jałcie w lutym 1945 r. Winston Churchill i Franklin D. Roosevelt poinformowali o uznaniu przez Wielką Brytanię i USA sowiecko-polskiej granicy na linii Curzona, czyli włączenie Zachodniej Ukrainy (i zachodniej Białorusi) do ZSRR. W czerwcu 1945 r. podpisano sowiecko-czechosłowackie porozumienie o odstąpieniu na rzecz ZSRR przedwojennej Rusi Podkarpackiej¹². Jedynym przedstawicielem interesów ukraińskiego narodu w Europie była USRR, wchodząca w skład ZSRR. Podczas przygotowań do utworzenia Organizacji Narodów Zjednoczonych Stalin nalegał na przyjęcie do organizacji w charakterze państwa członkowskiego ONZ USSR (i BSRR), co nastąpiło jesienią 1945. Ukraina stała się – choć w dużej mierze tylko formalnie – podmiotem międzynarodowej organizacji. Tak więc przez ponad 40 lat geopolityczna kwestia utworzenia samodzielnego państwa ukraińskiego była zamknięta. To wszystko znacznie zmniejszyło zainteresowanie nacjonalistami ukraińskimi, i tłumilo, ale nie zniszczyło idei narodowej „Zjednoczonej Ukrainy” niezależnej od Rosji.

Albina Noskowa

Albina Noskowa (ur. 1936) – historyk, dr hab., pracownik naukowy Instytutu Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk. Zainteresowania: najnowsza historia Polski. Autorka i współautorka monografii: *Gitlerowska ekonomiko-politika w okupowanej Polsce 1939–1944* (1971); *Kriestjanskoje političeskoje dżiżenije w Polsce. Osien´ 1939 – wiesna 1948 gg.* (1987); *Narodnaja diemokratija: mif ili realnost´? Obszczestwiennno-političeskie procesy w stranach Wostocznoj Jewropy 1944–1948* (1993); *Moskwa i Wostoczna*

¹² Prezydent E. Beneš zamierzał pozbyć się małej populacji ukraińskiej w powojennej Czechosłowacji. Od 1942 r. wielokrotnie informował radzieckich dyplomatów o swojej gotowości do zachowania wspólnej granicy i współpracy w zamian za przekazanie Moskwie Rusi Podkarpackiej: „Niech ZSRR zjednoczy wszystkich Ukraińców” (Archiwum Prezydenta Federacji Rosyjskiej [APRF], f. 3, op. 63, t. 363, k. 19).

Jeuropa. Stanowlenije političeskich riežymow sowietskogo tipa 1949–1953 (2002); *Moskwa i Wostocznaja Jewropa. Wlast' i Cerkow' w pieriod obszczestwiennych transformacij 40–50-ch godow* (2008); *Polsza w XX wiekie. Oczerki političeskoj istorii* (2012). Razem z kolegami opracowała i opublikowała dokumenty: *NKWD i polskoje podpolje (Po »Osobym papkam I.W. Stalina«)* (1994), wyd. polskie: *NKWD i polskie podziemie 1944–1945: z „teczek specjalnych” Józefa W. Stalina* (1998); *»Iz Warszawy. Moskwa, towariszczu Bierija...«*. *Dokumenty NKWD SSSR o polskom podpolje 1944–1945* (2001); *Wostocznaja Jewropa w dokumentach rossijskich archiwow 1944–1953*, t. 1–2 (1997, 1998); *Sowietskij faktor w Wostocznoj Jewropie 1944–1953. Dokumenty*, t. 1–2 (1999, 2002); *Wlast' i cerkow' w Wostocznoj Jewropie 1944–1953. Dokumenty rossijskich archiwow*, t. 1–2 (2009).

Nadine Fresco, *Śmierć Żydów. Fotografie, Czarne, Wołowiec 2011*, ss. 135

Od 15 do 17 grudnia 1941 r. na wydmach w Skede Niemcy i współpracujący z nimi Łotysze¹³ zabili ponad 2700 Żydów z getta w Lipawie. Jedna z egzekucji została uwieczniona na fotografiach wykonanych przez funkcjonariusza lipawskiego SD, Carla Emila Strotta.

Tematem rozważań Nadine Fresco jest zarówno zbrodnia w Skede, jak i historia powstania, zachowania się i publicznej prezentacji dokumentujących ją zdjęć. Książka *Śmierć Żydów. Fotografie* nie należy do opracowań naukowych. Ma formę eseju, co z założenia dopuszcza możliwość łączenia różnych wątków oraz pewną swobodę w doborze materiałów źródłowych. W tekście przeplatają się zasadniczo dwie płaszczyzny: historyczna i współczesna. Podstawowy jest jednak wątek historyczny, który opowiada o zamordowaniu Żydów z Lipawy. Autorka wzbogaciła go o zarys historii prześladowań Żydów w nazistowskich Niemczech i na okupowanej Łotwie. Poruszyła również temat roli fotografii w antyżydowskiej propagandzie i dziejów zdjęć robionych przez żołnierzy Wehrmachtu, głów-

¹³ W chwili ataku III Rzeszy na Związek Radziecki Łotwa była jedną z republik wchodzących w jego skład. W tajnym protokole do paktu Ribbentrop–Mołotow z 23 VIII 1939 r. oraz późniejszym niemiecko-sowieckim Traktacie o granicach i przyjaźni z 28 IX 1939 r. uznano ją za strefę wpływów Rosji sowieckiej. Po wymuszonym podpisaniu 5 X 1939 r. Układu o pomocy wzajemnej na terytorium Łotwy zostały utworzone bazy Armii Czerwonej, a kilka miesięcy później, po przedstawieniu 16 VI 1940 r. ultimatum, wojska sowieckie zaczęły okupację kraju. Wreszcie 5 VIII 1940 r. Łotewska SRR została włączona do Związku Radzieckiego. Doświadczenia okupacji sowieckiej sprawiły, że Łotysze z atakiem III Rzeszy na ZSRR wiązali nadzieję na odzyskanie niepodległości. Niemcy nie mieli jednak zamiaru odbudowywać łotewskiej państwowości i zajęte tereny przekształcili w Okręg Generalny (Generalbezirk) Komisarjatu Rzeszy Wschód (Reichskommissariat Ostland). Dla nazistów jednym z celów wojny była eksterminacja ludności żydowskiej. Władze niemieckie starały się wykorzystać do jego realizacji ludność miejscową. Propaganda przedstawiała Wehrmacht jako wyzwolicieli, Żydów natomiast oskarżała o prześladowanie Łotyszy w okresie okupacji sowieckiej. Władze niemieckie zezwoliły na utworzenie pomocniczych formacji zbrojnych złożonych z Łotyszy, takich jak oddziały samoobrony, komando Arijsa i bataliony policyjne. Te kolaboracyjne formacje uczestniczyły w akcjach eksterminacyjnych.